

REPERE TEORETICE ÎN STUDIUL TRANZIȚIEI ȘI CONSOLIDĂRII DEMOCRATICE

Lect. dr. LUCIAN-DUMITRU DÎRDALĂ
Universitatea "Mihail Kogălniceanu" Iași

Studiile asupra tranziției și consolidării democratice au cunoscut o dezvoltare cantitativă impresionantă, ceea ce a generat, periodic, nevoia unor treceri în revistă critice. Altfel, programele de cercetare axate pe „tranziție-consolidare” riscă să-și piardă identitatea, în condițiile în care cercetătorii au optat pentru o largă diversitate de strategii și instrumente de analiză. Pot fi delimitate etape distincte în această dezvoltare, toate fiind marcate de dezbateri specifice. Pentru scopurile acestui studiu, momentul cel mai important îl constituie anul 1989, întrucât revoluțiile est-europene au generat provocări semnificative pentru un program de cercetare dezvoltat cu precădere în contextul democratizării Europei de Sud și Americii Latine.

În aceste condiții, este oportun să trecem în revistă două reacții „ordonatoare” față de evoluția acestui ansamblu de programe de cercetare, aparținând lui Gerardo Munck și Terry Lynn Karl – teoreticieni care au contribuit, în mare măsură, la dezvoltarea literaturii tranziției și consolidării democratice.

Studiul lui Gerardo Munck (1996) pornește de la observația că „analizii regimurilor” (categorie ce reunește teoreticienii comparațiști ai tranziției și consolidării democratice) împărtășesc, în mare, o perspectivă comună asupra regimului politic. Ei procedează la „dezagregarea” acestui concept, pentru a efectua analize de adâncime asupra schimbărilor de regim (în particular, a proceselor de democratizare). În acest context își capătă rațiunea de a exista conceptele de „tranziție”, care se referă la procesele asociate înlocuirii vechiului regim nedemocratic cu unul nou, democratic, respectiv „consolidare”, care acoperă aspecte ținând de funcționarea noului regim democratic (Munck 1996: 5).

Teza sa este că în literatură s-a impus o dezagregare pe două dimensiuni: una procedurală, cealaltă comportamentală (Munck 1996: 6). Prima sugerează că definiții pentru regimul politic sunt „regulile procedurale care determină: 1) numărul și tipul actorilor cărora li se permite accesul la principalele poziții guvernamentale; 2) metodele de acces la aceste poziții; 3) regulile care sunt urmate în elaborarea deciziilor publice obligatorii” (Munck 1996: 7). Incluziunea în definiție a laturii comportamentale pornește de la observația că regulile structurează și modelează desfășurarea vieții politice doar în măsura în care actorii li se conformează. Această exigență a generat numeroase dezbateri în literatură, pentru că mulți autori au evidențiat diferențele între acceptarea normativă și cea instrumentală a regulilor, ceea ce ar putea avea consecințe majore asupra comportamentului actorilor, în diverse momente ale procesului de democratizare. De asemenea, dacă există un acord în privința nevoii ca toți actorii politici relevanți să accepte regulile democratice, se pune întrebarea când anume un actor politic este sau nu relevant. Și această chestiune, ca de altfel și cea menționată anterior, avea să figureze pe agenda controverselor importante și îndelungate între „minimaliști” și „maximaliști” în teoriile asupra consolidării. Pentru Munck este important să se ofere o conceptualizare de bază, astfel că este deocamdată satisfăcătoare aserțiunea mai degrabă minimalistă că, din punct de vedere comportamental, definiția regimului ar trebui să includă „acceptarea strategică a regulilor de către toți actorii politici majori și absența unei respingeri normative a acestor reguli de către vreun actor politic major” (Munck 1996: 9). Este o definiție minimalistă, întrucât lasă loc pentru situația – adeseori întâlnită în cursul proceselor de democratizare – în care un actor semnificativ respinge, la un anumit moment, setul de reguli întrucipat de regim, dar o face din considerente strategic-instrumentale. Dacă, însă, există actori semnificativi care au preferințe normative

contrare regulilor regimului, atunci există riscul ca acestea din urmă să nu ajungă să se instituționalizeze, iar riscul este cu atât mai mare cu cât actorul respectiv are o pondere relativă mai mare, în sistem. (Munck 1996: 9).

Conceptele de „tranziție” și „consolidare” democratică au fost construite pornind de la distincția între schimbare și ordine în viața politică, însă, în timp, au ajuns să sintetizeze de o manieră mai complexă chestiunile asociate procesului schimbării de regim. Astfel, există trei arii tematice: prima se referă la crearea de noi reguli de către actori, o caracteristică a procesului de tranziție; cea de-a doua ține de rezultatul procesului de tranziție, adică de conținutul acelor reguli; în fine, ultima se referă la acceptarea sau respingerea acestor reguli definite în faza de tranziție. Această distincție a generat trei arii majore de teoretizare pentru analiștii regimurilor: modurile de tranziție, tipurile și subtipurile regimurilor rezultate, respectiv gradul de consolidare democratică (Munck 1996: 11).

Demersul sintetizat mai sus evidențiază faptul că această arie de cercetare intră în contact cu teoria democratică „propriu-zisă”, cu precădere în contextul analizei tipurilor și subtipurilor de regim, precum și a gradului de consolidare. Caracteristicile noii democrații nu pot fi studiate fără a se recurge la teorii dezvoltate pentru analiza democrațiilor „vechi”. Aceasta nu înseamnă că democrațiile emergente pot fi asimilate acestora din urmă, ci doar că procesele de instituționalizare – dacă ele se vor concretiza, dacă nu vor apărea factori care să ducă la blocarea evoluției sau chiar la revenirea la un regim nedemocratic – vor face ca noile democrații să „semene”, în măsuri diferite, cu cele vechi. Problema gradului de consolidare avea să fie abordată, de asemenea, prin prisma proceselor similare traversate de democrațiile mai vechi. Comparația va lua, în mare măsură, forme diacronice, iar un reper indispensabil îl vor constitui definițiile operaționale ale democrației, a căror elaborare a fost influențată la rândul ei de cercetările asupra democrațiilor occidentale.

O trecere în revistă mai recentă a acestei literaturi îi aparține lui Terry Lynn Karl, în viziunea căreia trebuie parcurs „drumul înapoi” către originile acestui corp teoretic, pentru a discerne principalele contribuții și teme de dezbateră (Karl 2005). Astfel, arată autoarea, în cele trei decenii de dezvoltare, literatura tranziție-consolidare a parcurs drumul de la structură la agent – și înapoi (Karl 2005: 6). Etapa tranziției este una a „politicii anormale”, în care structura își „suspendă” temporar efectele constrângătoare asupra acțiunii politice, iar actorii (în principal, elitele) dispun de o marjă de manevră extraordinară, în instaurarea noului regim. Desigur, nu toate tranzițiile „dinspre autoritarism” sunt tranziții „înspre democrație”, ceea ce nu trebuie să ne surprindă: nu există, în nucleul teoretic dur al literaturii tranziție-consolidare, niciun fel de determinism democratic – deși au existat destule critici în acest sens. Calculele pe termen scurt ale actorilor, care stau la baza acțiunii politice în perioada de tranziție, se pot dovedi greșite – mai ales că dominantă a acelei perioade este incertitudinea. Însă perspectiva tranziție-consolidare sugerează că o tranziție democratică poate avea succes într-o varietate de contexte, inclusiv într-unele pe care literatura „precondițiilor democrației” le-ar considera total nefavorabile. „Alegerile colective ale actorilor, dacă sunt făcute în circumstanțe potrivite și la timpul potrivit, pot să anuleze, cel puțin temporar, efectele negative ale unui nivel de dezvoltare redus sau ale unei structuri de clasă puternic dezechilibrată ... și pot depăși chiar obstacolele serioase ridicate de societățile <<adânc divizate>> sau <<plurale>>” (Karl 2005: 11). Aceasta nu înseamnă, însă, că nu există obstacole structurale care trebuie în mod obligatoriu depășite, pentru ca tranziția să aibă succes. Literatura democratizării – începând chiar cu Rustow (1970) – a evidențiat importanța existenței unui stat cu granițe necontestate, iar această linie de analiză a fost continuată și de alți autori, așa cum este cazul lui Linz și Stepan (1996). Pe de altă parte, arată Karl – și aici autoarea face trimitere inclusiv la propriile cercetări – edificarea democrației este improbabilă în condițiile unor structuri sociale extrem de adverse, cum ar fi dominația unor elite agrare asupra populației rurale, în cadrul unei agriculturi care favorizează utilizarea represivă a forței de muncă (Karl 2005: 12).

Teoriile democratizării – înțelese prin prisma binomului tranziție-consolidare – se deosebesc de majoritatea celorlalte teorii din știința politică prin aceea că subliniază cauzalitatea multiplă și echifinalitatea: variabile sau combinații de variabile diferite pot produce același rezultat. „În ciuda unor progrese impresionante în privința factorilor care cauzează democratizarea, încă nu există o integrare a lor într-o ierarhie a explicației care să poată fi numită o teorie generală a tranziției” (Karl 2005: 15).

Prin contrast, consolidarea democratică se pretează mai bine acestei exigențe; în ciuda pluralității de perspective teoretice contradictorii asupra acestui proces, există o trăsătură majoră care o diferențiază în raport cu tranziția: „consolidarea democrației este definită prin reducerea substanțială a incertitudinii ... este vorba despre instituționalizarea unui grad de certitudine relativ ridicat printr-un set comun de reguli (atât formale, cât și informale), de roluri politice larg înțelese și de arene politice relativ bine delimitate” (Karl 2005: 16). Aceasta face ca în studiul consolidării să fie necesară parcurgerea în sens invers a traiectoriei specifice tranziției: factorii structurali reintră în ecuație. Prin natura ei, consolidarea este mult mai predictibilă decât tranziția, iar abordarea ei presupune apelul la teoria convențională, în care structurile mai „adânci” au un aport esențial. „Nu este surprinzător, așadar, că pe măsură ce țările trec de la incertitudinea ridicată a tranziției la un cadru posttranziție mai instituționalizat, mai sigur, intră în joc preocupările față de factori precum natura statului, nivelul de dezvoltare, schimbările în economia globală, amestecul de identități, schimbările demografice” (Karl 2005: 16).

Cea de-a doua evoluție subliniată de Karl se referă la designul de cercetare – de la comparații regionale la comparații transregionale și înapoi (Karl 2005: 16). Primele contribuții marcau deja opțiunea către comparații transregionale mai cuprinzătoare, ceea ce pune în cauză relevanța studiilor de arie. Reacții critice aveau să vină, însă, cu precădere în momentul în care literatura tranziție-consolidare avea să facă trecerea către Estul Europei – și, într-o măsură mai mică, înspre Africa și Extremul Orient. Cea mai consistentă opoziție a venit din partea cercetătorilor care subliniau particularitatea regimurilor comuniste. Pentru Karl, însă, este clar faptul că procesele de transformare din Centrul și Estul Europei sunt procese de democratizare, deci pot fi abordate din perspectiva modelului tranziție-consolidare. În acest context, o poziție centrală a dobândit-o problema existenței prealabile a unui stat funcțional și viabil (*stateness*), întrucât în multe state din lumea postcomunistă, dar și din Africa, procesul de construcție democratică s-a derulat mai mult sau mai puțin simultan cu cel de construcție etatică. Însă aceasta nu este singura ipostază în care statul își recâștigă importanța: multe dintre țările care au inițiat procese de democratizare în fazele mai târzii ale celui de-al treilea val nu dispuneau de structuri etatice suficient de stabile și eficiente, ceea ce avea să conducă la presiuni suplimentare în procesul de democratizare. De asemenea, problema statului avea să ocupe un loc important în contextul nevoii de a analiza procese de tranziție marcate de conflicte identitare sau chiar de război (Karl 2005: 19).

Reevaluând prognozele inițiale pesimiste referitoare la democratizarea lumii postcomuniste, Karl apreciază că intuițiile din primii ani nu s-au confirmat. Tranzițiile dinspre totalitarism nu diferă, ca profil, de cele care au urmat regimurilor autoritare din America Latină: există succese, eșecuri, regimuri hibride, precum și cazuri de state care nu au parcurs tranziții înspre democrație, ci înspre alte forme de autoritarism. Din punct de vedere teoretic, este foarte important faptul că „unele țări est-europene au atins niveluri de democratizare similare sau mai înalte decât cazurile similare din Europa de Sud și America Latină, au făcut-o într-un interval de timp mult mai scurt și atestă niveluri de sprijin popular semnificativ mai mari [decât cazurile sud-europene sau latino-americane], în perioade comparabile din procesul de tranziție și posttranziție” (Karl 2005: 20).

Extrem de important, în orice demers consacrat analizei tranziției democratice, este modul în care este operaționalizat conceptul de democrație (Karl 1990: 1). Autoarea observă faptul că o abordare în termeni strict schumpeterieni este insuficientă, pentru că nu ar permite specificarea unor evidente lacune democratice cu care se confruntă câteva dintre noile democrații central-americane. Pe de altă parte, introducerea în definiția operațională a unor proprietăți

substanțiale, cum ar fi echitatea economică sau încurajarea participării politice a cetățenilor, este o strategie greșită: procedând astfel, cercetătorii ar include în definiția regimului democratic ceea ce reprezintă, de fapt, consecințe ale democrației. Astfel, s-ar compromite potențialul empiric al definiției și, mai mult, s-ar bloca o serie de piste de analiză utile, cum ar fi cercetarea efectelor pe care un regim democratic le generează în societate (Karl 1990: 2).

Pentru a depăși aceste dificultăți, Karl optează pentru o specificare „de anvergură medie”: democrația este definită ca fiind „un set de instituții care permit întregii populații adulte să acționeze ca cetățeni, alegându-și principalii decidenți în cadrul unor alegeri concurențiale, corecte și programate regulat, organizate în contextul unui stat de drept, al garanțiilor pentru libertatea politică și al unor prerogative limitate ale armatei” (Karl 1990: 2). Astfel, democrația poate fi desfășurată pe câteva dimensiuni: „(1) contestare în privința politicilor publice și competiție politică pentru demnități; (2) participarea cetățenilor prin forme de acțiune colectivă partizane, asociaționale și de altă natură; (3) responsabilitatea conducătorilor în fața celor conduși prin mecanismul reprezentării și al statului de drept; și (4) controlul civil asupra militarilor” (Karl 1990: 2)

Autoarea evidențiază că aspectul controlului civil asupra militarilor reprezintă principala completare adusă modelului „minimului procedural” al lui Robert Dahl – o completare explicabilă mai ales prin prisma relevanței acestui aspect în America Latină. Articolul lui Karl avea să deschidă și o altă foarte importantă direcție de analiză, relevantă pentru spațiul „celui de-al treilea val”: nevoia de a nu identifica democrația cu alegerile. „Eroarea electoralistă” avea să se mențină în atenția cercetătorilor democratizării, chemați să decidă dacă un anumit regim a finalizat sau nu procesul de tranziție.

În viziunea lui Karl, deși caracterul „triplu” al tranziției postcomuniste (politică, economică și, în anumite cazuri, statală) a provocat dificultăți suplimentare față de cazurile anterioare, unele elemente ale „moștenirii” comuniste s-au dovedit totuși pozitive, din perspectiva consolidării democrației – este vorba în primul rând de egalitatea relativă din aceste societăți și de absența unor scindări sociale durabile. În plus, unii autori sugerează că simultaneitatea tranzițiilor economice și politice nu este un handicap – așa cum anticipau majoritatea teoreticienilor – ci mai degrabă un avantaj. Acolo unde transformările economice s-au produs în medii democratice (cazul majorității statelor est-europene), s-a ajuns la o mai bună instituționalizare a principiului cetățeniei democratice decât a fost cazul în America Latină (Karl 2005: 21-22).

Concluzia autoarei este aceea că tranzițiile est-europene trebuie analizate și în cadrul unor comparații transregionale, întrucât „comunismul poate că a fost diferit de alte forme de conducere autocratică, însă postcomunismul s-ar putea să nu fie chiar atât de diferit de alte experiențe post-autocratice” (Karl 2005: 22). În fine, comparațiile transregionale nu marginalizează cercetările de arie; din contra, ele semnaleză nevoia unor analize regionale și chiar clarifică motivele pentru care studiile de arie sunt necesare: „comparația între regiuni permite identificarea a ceea ce este specific fiecărei regiuni” (Karl 2005: 22-23). Studiile de arie sunt importante, în contextul cercetărilor asupra celui de-al treilea val, și pentru că pot evidenția convingător fenomenul difuziei democratice și pot aduce argumente în dezbaterile despre impactul mediului regional asupra supraviețuirii democrațiilor.

Cea de-a treia deplasare evidențiată de Karl are în vedere metodologia. Programele de cercetare axate pe tranziție și consolidare au acordat o atenție specială „modurilor de tranziție”, înțelese prin prisma unor factori precum identitatea agentului schimbării sau al controlului pe care exponenții vechiului regim sunt capabili să și-l mențină asupra procesului de tranziție. Autoarea s-a numărat, de altfel – alături de Philippe Schmitter, Samuel Huntington, Alfred Stepan și Juan Linz – printre deschizătorii de drumuri în ceea ce privește încercarea de a evalua, cu instrumentele analizei comparative, relevanța modurilor de tranziție în contextul dezvoltării democratice ulterioare. Karl admite că studiile cantitative au pus la îndoială potențialul explicativ al modurilor de tranziție, în privința durabilității democrației și, în general, a consolidării. Echifinalitatea a reprezentat, de asemenea, o critică devastatoare la adresa acestui corp de literatură (Karl 2005: 26). Cu toate

acestea, susține Karl, modurile de tranziție rămân o temă de studiu relevantă, reprezentând „o contrapondere sănătoasă la tendința de a separa consecințele instituțiilor esențiale de studiul originilor acestora” (Karl 2005: 30).

Delimitarea conceptuală a „tranziției democratice”

În literatură se menține un evident consens în favoarea definirii „tranziției” după modelul O’Donnell – Schmitter, conceptul desemnând intervalul de timp dintre un regim politic și un altul. El definește „un interval de timp delimitat la fiecare extremitate de existența unui regim presupus stabil” (Guilhot și Schmitter 2000: 618). Evident, acest consens ascunde controverse legate de când anume se poate considera că situația este suficient de instituționalizată și generează suficientă predictibilitate pentru a putea vorbi de un „regim”. De altfel, acesta este și sensul în care Linz făcuse anterior distincția, cu referire la autoritarism, între „situația autoritară” și „regimul autoritar”.

Această conceptualizare ilustrează nevoia cercetătorilor tranziției de a include în analiză o fază preparatorie, în care „vechiul regim” începe să manifeste semne de instabilitate. Faza „liberalizării” nu face parte integrantă din desfășurarea temporală a tranziției, însă este importantă pentru că marchează fragilizarea vechiului regim și, implicit, începutul tranziției. Guilhot și Schmitter arată că intervalul tranziției încetează să mai fie caracterizat de norme, proceduri și comportamente previzibile, ci mai degrabă de conflicte pe tema normelor și procedurilor, respectiv pe tema impactului pe care acestea îl vor avea asupra comportamentelor (Guilhot și Schmitter 2000: 618). Una dintre ipotezele centrale în literatura tranziției este că ea reprezintă o „conjunctură critică”, marcată de un grad foarte ridicat de incertitudine. Tot pe linia de interpretare deschisă de Rustow, cercetătorii tranziției converg în a accentua rolul decisiv al actorilor, care se manifestă pornind de la strategii specifice, elaborate în condiții de incertitudine și informație incompletă. Acțiunile lor au un efect mult mai direct asupra rezultatelor politice, decât ar fi cazul în condiții „normale”. Decisiv, în această perioadă, este raportul de forțe între actori, însă acesta este foarte greu de evaluat în asemenea condiții – de aici, numeroasele erori comise de ei în „jocul” tranziției. Studiile tranziției se concentrează, așa cum s-a evidențiat mai sus, asupra dimensiunii procedurale a regimurilor și, arată Guilhot și Schmitter, tind să definească tipuri generice sau ideal-tipuri de regimuri (democrație, autocrație, *democradura*, *dictablanda*) pe care le privilegiază în detrimentul configurațiilor concrete de instituții care le aproximează (Guilhot și Schmitter 2000: 618). Pe de altă parte, tranzitologia nu se concentrează doar asupra rezultatelor, ci și asupra proceselor tranziției – ceea ce face ca orientarea către actor să fie inevitabilă.

Orientarea cercetătorilor către studiul actorilor, sub influența lui Rustow, a dus la conceptualizarea tranzițiilor ca nedeterminate și marcate de incertitudine. Seria *Transitions from Authoritarian Rule* a evidențiat locul central și totodată potențialul empiric al incertitudinii, în studiul tranziției democratice. Însă, uneori, situațiile de acest gen îi fac pe teoreticieni să îmbrățișeze „iluzia eroică”: abandonarea interesului față de structuri, considerate drept nerelevante în astfel de perioade fluide (Dobry 2000: 607). Acest risc nu amenință doar studiile consacrate tranziției, însă în acest caz este mai pronunțat. În mod paradoxal, arată Dobry, „iluzia eroică” izvorâtă din greșita înțelegere a conținutului empiric al incertitudinii, are consecințe negative tocmai pentru analiza locului special al respectivului concept în tranzițiile politice. Criticii unor astfel de abordări au argumentat că tranziția democratică îi confruntă pe actori – și totodată pe cercetători – cu o incertitudine care nu este doar conjuncturală, ci și structurală. În aceste condiții, tranzitologia are dificultăți în a distinge între diferitele tipuri de conjuncturi, ca stări particulare ale sistemelor sociale (Dobry 2000: 609). „Tranzițiile, chiar definite în maniera minimalistă a lui O’Donnell și Schmitter, nu sunt toate asemănătoare, din acest punct de vedere ... și, în plus, niciuna dintre ele nu este, din acest punct de vedere, perfect *omogenă* pe ansamblul

traectoriei sale istorice. Cu alte cuvinte ... prin contrast cu concepțiile sistematizate de Adam Przeworski, incertitudinea nu este în mai mare măsură esența imuabilă a tranzițiilor, decât este a democrației înseși: ... ea variază în special în funcție de conjuncturi, ... în primul rând în funcție de sectorizarea jocurilor politice ale tranziției” (Dobry 2000: 609). Însă, în perioada de tranziție, actorii caută mijloace de resectorizare a vieții politice, încercând să readucă jocul politic în matricea sa specifică și să-i definească autonomia. Astfel, ei se pronunță pentru demobilizarea maselor și reintrarea politicii în competența politicianilor, convenind în sensul organizării alegerilor și al adoptării de reguli care să gestioneze incertitudinea – în primul rând, constituția.

O problemă esențială în studiul tranzițiilor democratice ține de temporalitate – respectiv, momentul în care se poate considera că o tranziție este finalizată. O altă temă importantă vizează succesiunea tranziție-consolidare; aceasta va fi abordată ulterior, pentru moment fiind suficientă observația că în literatură s-a impus tot mai mult ideea că succesiunea logică nu presupune și una strict temporală, în sensul că anumite procese subsumate consolidării democratice se declanșează, în fapt, încă din perioada de tranziție.

Discuțiile referitoare la sfârșitul tranziției pornesc de la nevoia de a discerne momentul în care se poate vorbi de un „regim” democratic – ceea ce ar marca sfârșitul fazei de incertitudine generalizată caracteristică tranziției. Ar trebui să fie observate empiric elementele constitutive ale unui regim democratic, ceea ce transferă discuția, în mod automat, către definirea acestuia. O perspectivă extrem de influentă, în acest sens, o reprezintă „minimumul procedural” al lui Robert Dahl – setul de condiții definitorii ale poliarchiei. Numeroase studii consacrate democratizării preiau acest set de condiții și urmăresc momentul în care ele devin operante într-o anumită țară. Însă, așa cum o evidențiază dezbaterile pe tema definițiilor operaționale ale democrației, modelul lui Dahl se află în concurență atât cu conceptualizări mai puțin stricte (minimaliste) de factură schumpeteriană, cât și cu conceptualizări mai stricte, unele elaborate prin atașarea de condiții suplimentare modelului inițial al lui Dahl. De altfel, Collier și Levitsky (1996) pune în evidență tocmai această tendință a cercetătorilor de a folosi conceptualizări (definiții operaționale) diferite ale democrației, ceea ce generează diferențe în ceea ce privește momentul finalizării tranziției democratice.

Analizii democratizării menționează, de regulă, care sunt condițiile pe care le consideră necesare pentru ca o tranziție democratică să poată fi considerată finalizată. În urma unei evaluări generale a literaturii consacrate celui de-al treilea val al democratizării, Shin conchide că, de regulă, cercetătorii asociază finalizarea tranziției de adoptarea unei noi constituții și organizarea de alegeri libere pentru funcțiile politice, fără bariere în calea participării de masă (Shin 1994: 47). Este surprinsă, aici, tendința multor cercetători de a privilegia, în egală măsură, aspectul electoral și pe cel constituțional, ca o precauție contra „electoralismului”, însă există multe alte seturi de criterii, de regulă mai constrângătoare, în funcție de care autorii decid dacă tranziția a fost sau nu finalizată.

Originile teoriilor tranziției democratice: Rustow și teoria „genetică” a democrației

Sursa majoră de inspirație a tranzitologiei o constituie studiul lui Dankwart Rustow (1970), în care autorul elaborează proiectul unei teorii „genetice” a democrației. Aceasta se realizează pe fondul unei critici la adresa încercărilor de a explica geneza democrației cu ajutorul unor instrumente teoretice elaborate pentru a-i descrie funcționarea, ținta principală reprezentând-o studiul lui Lipset (1959) asupra „condițiilor sociale ale democrației”. Ceea ce evidențiază Lipset este doar corelația între nivelul înalt de dezvoltare economică și stabilitatea democrației, iar nu o relație causală care să lege cele două variabile (Rustow 1970). Însă, în studiul lui Lipset, deși autorul vorbește de „condiții” și nu de „precondiții”, limbajul corelației se transformă într-unul al cauzalității. După cum explică Pasquino, „nu este clar dacă Lipset s-a limitat să susțină prezența unor corelații, tot atât de consistente, pe cât de semnificative, între un anumit nivel de modernizare socio-economică și existența unui regim democratic, sau și-a propus

să stabilească între acestea o relație de tip cauză-efect ... Teza lui Lipset era, în intențiile autorului, în mod sigur, mai apropiată de o relație cauză – efect” (Pasquino 2002: 319).

Pe de altă parte, o teorie genetică trebuie să distingă între corelație și cauzalitate, și să se concentreze asupra celei din urmă, deși aceasta nu înseamnă că „fiecare efect are doar o cauză, iar fiecare cauză – un singur efect” (Rustow 1970).

În continuare, Rustow enunță alte câteva propoziții care fundamentează modelul, dintre care fundamentale sunt cele referitoare la cauzalitate. Considerând că „nu toate legăturile cauzale merg dinspre factori sociali și economici către factori politici”, Rustow semnaleză, în fapt, nevoia unei teorii politice a democratizării, mesaj întărit și prin punerea în discuție a traseului cauzal behaviorist, de la convingeri și atitudini înspre acțiuni. Nu există o condiție a uniformității geografice sau temporale a genezei democrației: pot exista mai multe drumuri către democrație, după cum pot exista temporalități diverse: diferiți factori pot deveni cruciali în timpul unor faze succesive. Observația că „geneza democrației nu trebuie să fie uniformă din punct de vedere social: chiar și în același timp și același loc, atitudinile care o promovează pot să nu fie aceleași pentru politicieni și pentru simplii cetățeni” deschide calea unei teorii elitiste a democratizării și evidențiază, în același timp, coordonatele atitudinale ale procesului de habituare (echivalentul consolidării democratice, în terminologia lui Rustow). Alte propoziții se referă la metodologie. În primul rând, „datele empirice în sprijinul unei teorii genetice trebuie să acopere, pentru orice țară, intervalul de timp între momentul imediat anterior și cel imediat următor instaurării democrației”. Din punct de vedere analitic, „pentru a examina logica transformării în interiorul sistemelor politice, putem exclude țările în care impulsul major a venit de afară”, ceea ce se conformează modului în care Rustow conceptualizează tranziția, ca proces eminent intern. În fine, „un model sau un ideal-tip de tranziție poate fi construit prin examinarea atentă a două sau trei cazuri empirice și ulterior testat prin aplicarea la restul cazurilor”(Rustow 1970).

În continuare, Rustow menționează singura condiție fundamentală, în lipsa căreia nu poate apărea democrația: unitatea națională. Aici, el îl citează pe Ivor Jennings: „poporul nu poate decide până când cineva nu decide cine este poporul” (Rustow 1970), o exigență care a devenit extrem de semnificativă în cazul tranzițiilor postcomuniste. În ceea ce privește procesul propriu-zis, Rustow identifică trei faze: pregătirea, decizia și habituarea. Discuția referitoare la faza preparatorie exprimă viziunea „agonistică” a lui Rustow asupra democrației: este o etapă marcată de polarizare și conflict intens (dar neconcludent) între forțe sociale cu baze populare solide. Condiția unității naționale este importantă, pentru că altfel s-ar putea ajunge la secesiune, nu la democrație. Dacă între forțele concurente apare un dezechilibru ce poate duce la apariția învingătorilor și învinșilor, atunci deznodământul nu va fi democrația; în caz contrar, cele două tabere pot ajunge la un compromis care să fundamenteze democrația (decizia). Rustow accentuează, în acest context, rolul elitelor. Acestea trebuie să dea dovadă de moderație, pentru că aranjamentul se rezumă la proceduri și nu le oferă, din punct de vedere al substanței, decât un *second best*. Urmează cea de-a treia fază, habituarea, în cursul căreia cetățenii și activiștii politici trebuie convinși să accepte compromisul – ceea ce implică destule dificultăți, dată fiind radicalizarea acestor segmente pe parcursul conflictelor anterioare. Rustow apreciază că această fază va fi una de durată – implicând decenii. Totuși, procesul se va finaliza mai rapid dacă cetățenii vor găsi canale de participare în competiția politică, iar partidele vor integra din punct de vedere politic corpul de cetățeni. Dezvoltând această perspectivă dinamică prin care accentua schimbarea, în detrimentul stabilității, Rustow nu nega relevanța factorilor structurali în studiul democrației. În faza preparatorie, luptele între „forțele sociale bine consolidate” se poartă pentru obiective ce țin de teme structurale și culturale importante: clasă, etnie, religie. Faza deciziei reprezintă „contextul în care elitele furioase și epuizate decid, până la urmă, că interesele lor vor fi mai bine reprezentate în democrație, decât prin continuarea bătăliei. Totuși, luptele și fundamentele lor structurale nu dictează sau determină cu necesitate conținutul acestor interese” (Anderson 1999), astfel că elitele au un spațiu suficient pentru alegere. Această perspectivă, arată Anderson, i-a influențat atât pe analiști, cât și pe promotorii democrației, în anii 1970 și 1980: ei

aveau să accentueze „alegerile, preferințele și negocierile, în detrimentul constrângerilor, intereselor și luptelor între clase” (Anderson 1999). Curând, însă, în faza consolidării democratice – habituarea, la Rustow – comentatorii aveau să se întoarcă spre studiul structurilor, întrucât „interesele și identitățile colective asociate cu pozițiile economice și comunitățile culturale existente aveau să influențeze profund integrarea populației în noua democrație” (Anderson 1999).

Modelul lui Samuel Huntington

Dacă discuția lui Huntington asupra „celui de-al treilea val” al democrației abordează cauzele generice ale transformărilor democratice recente, este oportună și o analiză a abordării sale (Huntington 1991-1992) cu privire la modul în care se produce democratizarea. În ceea ce privește cauzele acestui proces, arată Munck, autorul combină explicații specifice școlii „precondițiilor” (exemplificată de Lipset) și abordării „procesuale”, preferată de O’Donnell, Schmitter sau Przeworski: „în timp ce factorii economici, sociali și culturali sunt analizați ca precondiții care explică originile tranzițiilor și, în mare măsură, perspectivele consolidării democratice, în cazul procesului de tranziție propriu-zis puterea explicativă principală le revine actorilor și alegerilor acestora ... Structura și procesul sunt, de fapt, clar segregate” (Munck 1994: 357). Fără a oferi o definiție a democrației, Huntington tinde să adopte o viziune „minimalistă”, de inspirație schumpeteriană: elementul central al democrației îl reprezintă alegerile libere și concurențiale, desfășurate pe baza votului universal, în condițiile garantării libertăților civile. De altfel, alături de Adam Przeworski, Huntington pare a fi cel mai influent promotor al acestei viziuni, atacată intens în ultimii ani de mulți teoreticieni ai democratizării. Huntington nu spune că statul de drept sau alte exigențe de ordin instituțional nu sunt importante, ci doar că ele se vor dezvolta ca rezultat al competiției politice și electorale. De asemenea, criteriul folosit de el pentru definirea unei democrații drept „consolidate” (testul dublei alternanțe la putere) a fost supus unor critici dure din partea cercetătorilor care propun criterii mai exigente.

Huntington pornește de la o tipologie a regimurilor autoritare¹ afectate de cel de-al treilea val, diferită de cele corespunzătoare precedentelor valuri de democratizare. Astfel, cele trei tipuri sunt: sistemele cu partid unic, regimurile militare și dictaturile personale, la care se adaugă cazul singular al Africii de Sud, o oligarhie rasială. Dictaturile personale, grup în care figurează și România, constituie grupul cel mai divers, care include și state precum Spania, Portugalia sau Filipine. Sunt identificate trei modalități prin care s-a realizat schimbarea de regim („moduri de tranziție”), în funcție de importanța relativă a fiecărui grup (deținătorii puterii, respectiv opoziția) ca sursă a democratizării. Astfel, atunci când elitele la putere au luat inițiativa în instaurarea democrației, tranziția se realizează prin „transformare”, concept analog celui de *reforma* la Juan Linz sau de „tranzacție” la Donald Share și Scott Mainwaring. În cazul în care rolul decisiv în instaurarea democrației l-a avut opoziția, modul de tranziție este numit „înlocuire”, analog cu *ruptura*, respectiv prăbușire / colaps la ceilalți autori citați. În fine, dacă democratizarea rezultă dintr-o acțiune concertată a elitelor la putere și a opoziției, avem de a face cu „translocuirea” (*transplacement*), analog „extracției” (*extrication*) la Share și Mainwaring. Huntington menționează că aproape toate cazurile de tranziție au implicat anumite negocieri între putere și opoziție, precum și faptul că, uneori, tranzițiile își schimbă caracterul, în timpul procesului (Huntington 1991-1992: 583). În analiza procesului de tranziție – una întru câtva similară modelului „O’Donnell – Schmitter” – sunt evidențiați patru actori esențiali: „reacționarii” (*standpatters*) și „reformatorii”² de la putere, respectiv „moderații” și „radicalii / extremiști” din opoziție.

¹ Adjectivul „autoritar” este folosit aici cu sensul de „nedemocratic” sau „autocratic”.

² Această categorie este divizată, la rândul ei, între reformatorii liberali și cei prodemocratici, astfel că numărul actorilor este, în fapt, de cinci (Munck 1994: 360).

„Reformatorii și reacționarii s-au divizat în privința liberalizării și democratizării, dar se presupune că aveau un interes comun în limitarea puterii grupurilor de opoziție. Moderații și radicalii aveau un interes comun în dărâmare regimului existent și preluarea puterii, dar erau în dezacord cu privire la ce tip de nou regim să fie creat. Reformatorii și moderații aveau un interes comun în crearea democrației, dar erau adesea divizați cu privire la modul în care ar trebui suportate costurile creării ei și la modul în care ar trebui împărțită puterea. Reacționarii și radicalii erau total opuși cu privire la cine ar trebui să conducă, dar aveau un interes comun în slăbirea grupurilor democratice de la centru și în polarizarea vieții politice din societate” (Huntington 1991-1992: 589).

Cele trei interacțiuni principale în procesele de democratizare, arată Huntington, au fost cel între guvern și opoziție, cel dintre reformatori și reacționari în coaliția de guvernare, respectiv cel dintre moderații și extremiștii din opoziție. În tranzițiile care au loc prin transformare, importanța decisivă o are interacțiunea în interiorul elitei la putere: transformarea poate apărea doar dacă elita este mai puternică decât opoziția, iar în interiorul celor două tabere au câștig de cauză reformatorii, respectiv moderații. În aceste condiții, opoziții moderați au fost adesea cooptați la putere, în timp ce reacționarii au părăsit-o.

În cazul tranzițiilor prin înlocuire, importante au fost interacțiunea dintre guvern și opoziție și cea din interiorul opoziției, între moderați și extremiști. Vechiul regim se prăbușește, în acest caz, în urma unor defectări succesive ale unor grupuri din tabăra puterii, permițând instaurarea democrației.

Tranzițiile prin translocuire sunt dominate de interacțiunea dintre reformatori și moderați, condiția fiind aceea ca ambele grupuri să-și domine aripile ostile democrației din propria tabără. Uneori, în cazul unor asemenea tranziții, guvernul și fostele grupuri de opoziție ajung la un acord, cel puțin temporar, de împărțire a puterii (Huntington 1991-1992: 590).

Huntington ia în considerare efectul regimului nedemocratic asupra procesului de tranziție, ceea ce echivalează, în opinia lui Munck, cu faptul că autorul nu se limitează la alegerile strategice ale actorilor, în explicarea modului în care se petrec tranzițiile. Acest demers nu generează un tipar clar, principalele concluzii fiind acelea că tranzițiile prin transformare sunt rare, iar în cazul regimurilor militare și al celor cu partid unic, cele mai frecvente moduri de tranziție sunt transformarea și translocuirea (Munck 1994: 360).

Munck opinează că plasarea în aceeași categorie a unor regimuri foarte diferite – conform altor criterii decât cel care stă la baza tipologiei – împiedică identificarea unei legături teoretice complexe între tipul regimului și modul de tranziție. De asemenea, dificultatea de a plasa în cadrul tipologiei o serie de cazuri est-europene s-ar putea datora faptului că schema triadică a modurilor de tranziție a fost elaborată, inițial, pentru Europa de Sud și America Latină. Munck consideră, în acest context, că noțiunea de „mod de tranziție” s-ar dovedi mai utilă în compararea intraregională a tranzițiilor de la un același tip de regim nedemocratic, decât în comparații mai largi, de genul celei încercate de Huntington (Munck 1994: 361).

Modelul lui Adam Przeworski

Adam Przeworski abordează problemele democratizării dintr-o perspectivă subsumată alegerii raționale, continuând astfel demersul său destinat reorientării atenției cercetătorilor către actori și alegerile lor strategice, în condiții de incertitudine. În aceste condiții, comparabilitatea între procesele din Europa de Est și cele din alte regiuni nu ridică probleme: „Logica tranzițiilor către democrație, alegerile prezente în diferite etape și condițiile în care democrația devine posibilă pot fi analizate în termeni similari, indiferent dacă vorbim de Europa occidentală la începutul secolului [douăzeci] sau de America Latină sau Europa de Est contemporane” (Przeworski 1988: 76). Przeworski apreciază că studiul tranziției democratice nu trebuie să acorde o atenție exagerată legăturilor între tipul precedentului regim și procesul de tranziție sau moștenirilor trecutului, argumentând că fundamentală este luarea în considerare a destinației

(democrația), nu a punctului de pornire (Munck 1994: 363). Din acest punct de vedere, așa cum arată Kitschelt, abordarea lui Przeworski reprezintă o ruptură radicală față de studiile macroistorice anterioare, care pun accentul pe „precondiții”. Aceasta, deoarece literatura precondițiilor nu este capabilă să explice temporalitatea schimbărilor de regim – de altfel, științele sociale sunt serios deficitare în privința separării cauzelor adânci de condițiile precipitante (Kitschelt 1993: 414).

Viziunea lui Przeworski asupra democrației este una schumpeteriană, minimalistă, punând accentul pe alegerile libere – un sistem în care partidele „pierd alegerile” (Przeworski 1996: 17). „În ciuda fundamentelor majoritare, democrația modernă reprezentativă generează consecințe care sunt în principal un produs al negocierilor între conducătorii forțelor politice, mai curând decât al unui proces universal deliberativ” (Przeworski 1996: 20). Actorii politici esențiali sunt partidele politice, între care există divergențe de interese și valori, astfel că esența procesului politic o reprezintă competiția electorală constrânsă de reguli, în care nici unul dintre actori nu poate fi dinaintea sigur de rezultat. Incertitudinea care derivă de aici are efecte semnificative asupra vieții politice, deoarece ea stimulează cetățenii să se organizeze și să participe politic pentru a-și urmări interesele (Przeworski 1996: 20). Competiția electorală nu reprezintă singurul instrument democratic, însă este cu siguranță cel mai important, în condițiile în care în democrațiile contemporane „procesul deliberativ și controlul zilnic asupra guvernărilor sunt bine protejate de influența maselor” (Przeworski 1996: 20).

Conceptualizarea democrației pune în evidență poziția centrală a incertitudinii în privința rezultatelor procesului decizional colectiv. „Rezultatele procesului politic sunt, într-o anumită măsură, nedeterminate relativ la pozițiile pe care le ocupă participanții în toate relațiile sociale, incluzând relațiile de producție și instituțiile politice” (Przeworski 1988: 61). Democrația înseamnă, în aceste condiții, „incertitudine instituționalizată” în privința rezultatelor: acestea le apar drept incerte fiecărui participant (Przeworski 1996: 53). Într-o democrație, incertitudinea nu se referă și la proceduri, pentru că instituțiile generează predictibilitate. Însă procedurile – chiar și regulile constituționale – nu sunt imuabile, ci pot fi schimbate, ceea ce face ca democrația să fie o guvernare *pro tempore* (Przeworski 1996: 18).

În ceea ce privește procesul de transformare, modelul lui Przeworski distinge trei etape ale tranziției: liberalizarea regimului autoritar, democratizarea (care implică extragerea vechilor elite și elaborarea constituției) și apariția cadrului concurențial care se poate ulterior consolida. Procesele subsumate tranziției sunt discutate utilizând cadrul teoriei jocurilor între diverșii actori (dispunând de o informație incompletă), punându-se accentul pe emergența pactelor și înțelegerilor. Cazul conflictului violent, soldat cu prăbușirea vechiului regim, nu este inclus în analiză, ceea ce face ca modelul lui Przeworski să nu fie relevant pentru astfel de tranziții.

Pe de altă parte, Przeworski oferă o perspectivă utilă asupra consolidării democratice. Astfel, o democrație consolidată înseamnă „un sistem în care forțele politice relevante își supun valorile și interesele acțiunii incerte a instituțiilor democratice și se adaptează efectelor procesului democratic. Democrația este consolidată acolo unde majoritatea conflictelor sunt rezolvate prin intermediul instituțiilor democratice, unde nimeni nu poate controla rezultatele ex post și unde acestea nu sunt determinate ex ante, ele au importanță în limite previzibile și presupun conformarea forțelor politice importante (Przeworski 1996: 57). O altă conceptualizare face apel la metafora „singurului joc din oraș”: „Democrația este consolidată când în anumite condiții politice și economice un anumit sistem de instituții devine singurul joc imaginabil ... Democrația este consolidată când devine autoimpusă, adică atunci când toate forțele politice implicate consideră că cel mai bine este să continue să-și supună interesele și valorile interacțiunii nesigure a instituțiilor” (Przeworski 1996: 33). În privința rezultatului procesului de consolidare, Kitschelt observă că Przeworski nu trasează o legătură strânsă între acesta și tiparul tranziției, ci, în mod paradoxal, revine la o abordare în termenii precondițiilor. Aceasta, deoarece el face trimitere la convențiile, normele și instituțiile preexistente care definesc contextul în care actorii (colectivi) intră în competiție (Kitschelt 1993: 421). De asemenea, consolidarea democratică este modelată

de „locațiile timp-spațiu”, așa cum o sugerează discuția referitoare la șansele Europei de Est (Kitschelt 1993: 421).

Modelul Schmitter-Karl

Colaborarea dintre Philippe C. Schmitter și Terry Lynn Karl a condus la elaborarea în comun a unui număr semnificativ de studii, care au consacrat un „model Schmitter-Karl” în literatura democratizării. Abordarea pornește de la studiul lui Karl consacrat Americii Latine (Karl 1990), deși originile ei trebuie căutate în proiecte anterioare. Autoarea contestă validitatea abordărilor în termenii „precondițiilor”, însă contingenta (în sensul că rezultatele depind mai puțin de condiții obiective și mai mult de regulile subiective în care au loc alegerile strategice) trebuie „structurată”. Este nevoie de „o abordare dependentă de cale, care să clarifice cum anume schimbările structurale vaste modelează tranziții particulare de regim, în moduri care pot fi foarte favorabile (sau foarte nefavorabile) democratizării” (Karl 1990: 7). Această abordare, bazată pe contribuțiile teoretice ale noului instituționalism, are avantaje evidente în raport cu una „exclusiv structurală, care ar conduce la concluzii excesiv de deterministe despre originile și perspectivele democrației, sau cu o concentrare exclusivă asupra contingenței, care produce interpretări prea voluntariste” (Karl 1990: 7-8). Esența „contingenței structurate” este exprimată în felul următor: „Aranjamentele realizate de principalii actori politici în timpul unei tranziții de regim instituie noi reguli, roluri și tipare comportamentale care pot sau nu să reprezinte o ruptură importantă față de trecut. Acestea, la rândul lor, sfârșesc prin a deveni instituții care modelează perspectivele de consolidare a regimului, în viitor” (Karl 1990: 8).

Apreciind că disputele privind perspectivele noilor democrații pornesc de la modul în care este operaționalizat conceptul de „democrație” și avansând o operaționalizare proprie (Karl 1990: 1-2) – o discuție reflectată anterior, în acest studiu – autoarea apreciază că o abordare dependentă de cale presupune, în primul rând, explicitarea felului în care interacțiunile strategice care au loc sunt structurate de modul de tranziție, a impactului lor asupra proceselor de consolidare și a tipului de democrație emergent (Karl 1990: 8). Prăbușirea comunismului est-european a condus la extinderea acestui demers pe un domeniu de comparație mai vast (Karl și Schmitter 1991), cu observațiile menționate la începutul acestui studiu în ceea ce privește comparabilitatea. Karl și Schmitter argumentează că varietatea mijloacelor prin care statele au realizat tranzițiile către democrație se pretează la „agregări” în termenii unor moduri de tranziție. Este reluată și detaliată maniera în care se concretizează dependența de cale: „Legile electorale, odată adoptate, încurajează unele interese să intre în arena partidelor politice și le descurajează pe altele. Maniera specifică în care este definită libertatea de asociere și sunt reglementate (sau tolerate) diverse mijloace de acțiune colectivă pot avea un impact major asupra recunoașterii intereselor și adeziunii la organizații ... Ceea ce la momentul respectiv poate părea o alianță temporară în timpul tranziției incerte poate deveni o barieră persistentă în calea schimbării” (Karl și Schmitter 1991: 273).

Modurile de tranziție sunt definite pornind de la două elemente fundamentale: identitatea actorilor dominanți ai tranziției (elite – mase) și strategiile folosite (compromis – forță). Rezultă astfel un spațiu conceptual bidimensional, în interiorul căruia pot fi plasate cazurile de democratizare. Vârfulurile patrulaterului sunt, în mod evident, tipuri ideale.

Atunci când elitele cad de acord asupra unui compromis multilateral se ajunge la pact, ca mod de tranziție. Impunerea presupune folosirea de către elite a forței, în mod unilateral, pentru a provoca schimbarea de regim, învingând rezistența vechii puteri. Modul de tranziție definit de mobilizarea de jos a maselor și impunerea unui compromis, fără recursul la violență, este definit drept reformă. În fine, revoluția apare atunci când masele declanșează o revoltă armată și înving vechiul regim (Karl și Schmitter 1991: 275).

În realitate întrebările referitoare la identitatea actorilor și la strategiile care au predominat presupun adesea răspunsuri „mixte”, între care există diferențe de grad: „Violența

este temperată de compromis înainte să devină dominantă; masele sunt conștiente și active; actorii și strategiile interne sunt semnificative, dar rezultatul depinde în mod decisiv de acțiunile ocupanților străini sau ale puterii care intervine” (Karl și Schmitter 1991: 276).

Într-o lucrare ulterioară (Schmitter și Karl 1992), autorii argumentează că modul de tranziție este variabila independentă decisivă în explicarea tipului de democrație rezultat. Spațiul conceptual astfel definit are ca dimensiuni principiul dominant de agregare (numere sau ponderi), respectiv centrul dominant de putere (societatea sau statul). Sunt identificate, pe această bază, patru tipuri democratice: democrațiile populiste (principiul dominant de agregare – numerele, centrul dominant de putere – societatea), cele electoraliste (numerele; statul), democrațiile consociaționale (ponderile; societatea) și cele corporatiste (ponderile; statul). În condițiile în care, așa cum anticipează autorii, modul de tranziție ar fi principala variabilă care ar explica tipul de democrație creat, predicția ar fi aceea că se vor observa următoarele relații cauzale: pact – corporatism; impunere – electoralism; reformă – consociaționalism; revoluție – populism.

Karl și Schmitter au abandonat această linie de cercetare, în condițiile în care ea era, evident, marcată de probleme. Trebuie observat, însă, că preferința manifestată de „tranzitologie” pentru pact și reformă se reflectă pregnant în acest model: subtipurile populist și electoralist de democrație sunt, în mod evident inferioare calitativ, dacă nu chiar „subtipuri diminuate”, în termenii discuției despre „adjectivele asociate democrației” (Collier și Levitsky 1996), în timp ce consociaționalismul și corporatismul nu par a avea asemenea caracteristici. Evident, o altă problemă este aceea a coerenței conceptuale, mai ales în cazul consociaționalismului și corporatismului. Abandonarea acestei linii de cercetare poate fi interpretată în primul rând ca o relaxare a asumției privind ponderea determinantă a modului de tranziție în variația tipurilor democratice dezvoltate în contextul procesului de consolidare.

Delimitarea tranziție - consolidare

Într-o influentă lucrare comparativă transregională, Juan Linz și Alfred Stepan întreprind o analiză detaliată a cazurilor de democratizare subsumate celui de-al treilea val, evidențiind relația între procesele de tranziție și consolidare democratică (Linz și Stepan 1996). Demersul pornește de la conceptualizarea tranziției finalizate: „O tranziție democratică este completă atunci când s-a ajuns la un acord suficient în privința procedurilor politice menite să producă un guvern ales, când la putere vine un guvern care este rezultatul direct al unui vot liber și popular, când acest guvern are *de facto* autoritatea de a genera noi politici, și când puterile executivă, legislativă și judecătorească generate de noua democrație nu trebuie să împartă *de jure* puterea cu alte organe” (Linz și Stepan 1996: 3).

Autorii argumentează că, pe baza acestei definiții, se poate face distincția între liberalizarea regimului autocratic și democratizare și totodată se poate observa că pot exista procese de liberalizare care să nu implice democratizarea regimului autocratic. Există posibilitatea ca o tranziție să nu fie finalizată, chiar dacă la putere nu se instalează vreun nou regim autoritar – acesta este cazul, discutat mai jos, al așa-numitelor regimuri „hibride” și al „erorii electoraliste” – aceea de a trata drept democratice regimuri care, deși organizează alegeri libere și corecte, nu satisfac celelalte condiții ale democrației. De asemenea, Linz și Stepan mai evidențiază și o a doua implicație a modului în care definesc tranziția completă: „Incluzând în definiția noastră nevoia de a se ajunge la un acord asupra aranjamentului instituțional specific menit să genereze guvernarea democratică, manifestăm atenție față de luarea deciziilor în arena politică democratică. Dezacordurile *între democrați* asupra unor teme precum stat unitar versus stat federal, forma de guvernământ monarhică sau republicană, ori tipul de sistem electoral poate crea dubii în legătură cu legitimitatea guvernământului democratic emergent, procesul decizional și chiar viitorul sistemului politic. O astfel de nedeterminare instituțională în legătură cu procedurile fundamentale necesare pentru generarea democrației pot nu doar să lase tranziția nefinalizată, ci și să amâne orice consolidare a democrației” (Linz și Stepan 1996: 4). Autorii menționează faptul că fixarea acestor standarde este utilă pentru că, într-o societate în tranziție,

există riscul ca starea de emoție care însoțește prăbușirea regimului autocratic să împietzeze asupra lucidității necesare construcției instituționale, astfel încât guvernarea „interimară” din perioada tranziției să se prelungească pe termen nedefinit (Linz și Stepan 1996: 5).

Într-o critică punctuală la adresa conceptualizării tranziției complete în volumul lui Linz și Stepan, Munck observă că „prima trăsătură..., aceea potrivit căreia trebuie să existe un acord asupra procedurilor politice folosite pentru generarea unui guvern ales, pare a nu putea fi distinsă de dimensiunea comportamentală a consolidării democratice, care atrage atenția asupra amenințării pe care o reprezintă la adresa consolidării democratice acei actori care caută să-și promoveze obiectivele în afara regulilor regimului democratic (Munck 1997: 547). De asemenea, Munck atrage atenția asupra faptului că o condiție definitorie a tranziției democratice, precum organizarea de alegeri libere și corecte, tinde să se suprapună dimensiunii constituționale a consolidării, așa cum o definesc Linz și Stepan. Prin această critică, Munck sugerează că în cazul lui Linz și Stepan nu există o separare clară a sarcinilor care țin de finalizarea tranziției și a celor aferente consolidării democratice (Munck 1997: 547).

Definirea consolidării

În cadrul modelului lui Huntington, între perspectivele consolidării democratice și natura vechiului regim există o legătură, pentru că procesul de consolidare este afectat de poziționarea în viața politică a vechilor deținători ai puterii. Astfel, tranziția de la un sistem cu partid unic poate fi mai dificilă decât cea dinspre un regim militar, însă democrația se poate dovedi mai durabilă, întrucât armata își menține capacitatea de a reveni în jocul politic, spre deosebire de exponenții vechiului partid unic. De asemenea, Huntington ordonează modurile de tranziție, în funcție de perspectivele consolidării: translocuirea pare a oferi auspiciile cele mai favorabile, urmată de transformare și înlocuire. Aici, după cum observă Munck, experiența Americii Latine sugerează că tranzițiile în cursul cărora exponenții vechiului regim și-au menținut poziții solide au condus, adesea, la crearea unor democrații „tutelare”, în care s-au menținut domeniile „rezervate”, în afara controlului noilor autorități democratice. Ca și alți cercetători ai tranziției, Huntington consideră că procesul de consolidare este favorizat de existența unui anumit grad de echilibru între elite și opoziție, care se poate concretiza printr-un pact (Munck 1994: 364).

În privința perspectivelor de consolidare în urma unor tranziții prin înlocuire, Huntington arată că noile elite vor fi curând divizate în privința naturii regimului ce urmează a fi construit, precum și în perspectiva distribuției puterii. Soarta democratizării depinde de raportul de forțe între moderați și extremiștii antidemocratici sau – în situații precum cea din România – de capacitatea diverselor grupări de opoziție de a cădea de acord asupra arhitecturii noului regim democratic.

În acest punct al discuției, devine necesară reînțoarcerea la noțiunea de „dezagregare” a conceptului de regim (Munck 1996), respectiv la observația că în conceptualizarea consolidării democratice se are în vedere, în general, o dimensiune procedurală și una comportamentală. În condițiile în care s-a făcut referire mai sus la abordarea lui Linz și Stepan, se poate porni de la definiția lor asupra consolidării democratice, bazată pe metafora democrației ca „unic joc în oraș”: „Comportamental, un regim democratic pe un teritoriu este consolidat atunci când nici un actor semnificativ național, social, economic, politic sau instituțional nu folosește resurse semnificative încercând să-și îndeplinească obiectivele prin crearea unui regim nedemocratic sau prin recursul la violență sau intervenție străină, pentru a secede de stat...Atitudinal, un regim democratic este consolidat atunci când o majoritate puternică a opiniei publice susține convingerea că procedurile și instituțiile democratice sunt cel mai potrivit mod de a guverna viața colectivă într-o societate precum a lor li când susținerea față de alternative antisistem este foarte mică sau mai mult sau mai puțin izolată în raport cu forțele prodemocratice...Constituțional, un regim democratic este consolidat atunci când forțele guvernamentale, ca și cele neguvernamentale, de pe tot teritoriul statului, devin supuse și se obișnuiesc cu rezolvarea conflictelor în cadrul legilor, procedurilor și instituțiilor specifice,

sanctionate de noul proces democratic (Linz și Stepan 1996: 6). Într-o manieră oarecum similară celei a lui Rustow, este impusă existența unui consens asupra statului suveran și a cetățeniei, ca condiție a democratizării. În conjuncție cu dimensiunile citate mai sus ale procesului de consolidare, autorii definesc un ansamblu de „arene” ale democrației consolidate, despre care afirmă că se află în interacțiune și este nevoie să se întărească reciproc, pentru a se putea realiza consolidarea: societatea civilă, societatea politică, statul de drept, aparatul de stat și societatea economică (Linz și Stepan 1996: 14). Tratamentul la care sunt supuse aceste „arene” ale democrației sugerează că ele sunt condiții necesare pentru consolidare. În opinia lui Munck, ele configurează o discuție plină de substanță asupra consolidării, constituind o definiție secundă a procesului; însă „este neclar...cum anume se leagă una de cealaltă aceste două definiții și de ce definiția bazată pe cele cinci arene, care pare a fi cu mult mai importantă pentru aspirațiile teoretice ale lucrării, nu este folosită în scopul operaționalizării” (Munck 1997: 547). Totodată, în consonanță cu perspectiva enunțată mai sus, axată pe proceduri și comportamente, Munck apreciază că dimensiunea atitudinală nu aduce foarte multe în plus în raport cu cea comportamentală, întrucât „atitudinile devin importante doar atunci și în măsura în care ele inspiră comportamentul actorilor” (Munck 1996: 8).

O critică a definiției lui Linz și Stepan vine din partea lui Philippe Schmitter, un alt teoretician care a participat intens la dezbaterile pe tema consolidării democratice. El apreciază, în primul rând, că definiția „pe trei paliere” – comportamental, atitudinal și constituțional – poate fi cu greu operaționalizată și, în plus, se poate dovedi înșelătoare (Schmitter 1997: 170), în sensul că nu putem fi siguri că noile democrații sunt consolidate doar pentru că nu există partide explicit antidemocratice. La această observație se adaugă o alta, care ține de palierul constituțional definit de Linz și Stepan. Schmitter preferă ca atenția cercetătorilor să se îndrepte nu asupra documentului formal (constituția), ci asupra proceselor prin care „actorii ajung la reguli ale jocului mutual acceptabile, care să le reglementeze competiția și cooperarea”, ceea ce face ca prima exigență a consolidării să fie aceea ca regulile să fie încapsulate în jocul politic. Altfel, nu este relevant să analizăm atitudinile față de democrație și comportamentele relativ la partidele politice, dacă „ele sunt exprimate de persoane care încă nu știu care vor fi regulile și, din această cauză, nu le-au putut experimenta efectele” (Schmitter 1997: 171).

În ceea ce-l privește, Schmitter definește consolidarea drept „un proces de transformare a aranjamentelor accidentale, normelor prudențiale și soluțiilor contingente care au apărut în timpul luptelor nesigure ale tranziției politice, în instituții care sunt cunoscute îndeaproape, practicate regulat și acceptate normativ de participanți, cetățeni și subiecții acestor instituții” (Schmitter 1995b: 295). Se observă, în această definiție, îmbinarea componentei procedurale cu cea comportamentală: emergența instituțiilor trebuie să fie însoțită de răspunsul actorilor politici și al cetățenilor, care ar urma să-și ajusteze comportamentele în funcție de exigențele regulilor prescrise de aceste instituții și, în timp, să ajungă să le valorizeze. Astfel, consolidarea democratică va genera în rândul cetățenilor încredere reciprocă și siguranță, ceea ce va permite, încuraja și totodată circumscrie concurența democratică referitoare la persoane și politici. Principiul operativ aflat la baza acestui proces îl reprezintă „consimțământul contingent al politicienilor și acceptarea finală din partea cetățenilor – cu toții acționând în condiții de raționalitate mărginită” (Schmitter 1995b: 295).

A doua jumătate a anilor '90 a fost caracterizată de o considerabilă expansiune a cercetărilor consacrate consolidării democratice, pe fondul evoluțiilor regimurilor „celui de-al treilea val”. Nu s-a putut însă evita apariția unei confuzii teoretice care amenința însăși relevanța conceptului de consolidare democratică, în condițiile în care abordările erau tot mai mult afectate, printre altele, de contextul și scopurile cercetării, precum și de angajamentele teoretice și normative ale politologilor. În aceste condiții, este explicabil demersul lui Andreas Schedler, care își propune să clarifice și să ordoneze câmpul teoretic al consolidării democratice printr-un eseu

publicat inițial în 1998 (vers. rom. Schedler 2002a), a cărui versiune inițială, mai extinsă, fusese prezentată în 1997 (Schedler 1997).

Demersul autorului pornește de la intuiția că o clarificare a diverselor accepțiuni conferite termenului se poate baza pe tipologia regimurilor democratice avansată de Collier și Levitsky (1996): democrație electorală, democrație liberală și democrație avansată. Dacă se are în vedere și un al patrulea reper pe traseul democratizării – punctul de pornire, regimul autoritar³ – se pot ușor conceptualiza traseele presupuse în diferitele concepții asupra consolidării democratice (Schedler 2002a: 124-125). Este vorba de o scară cu un conținut mixt, empiric și normativ. Categoriile „democrație electorală” și „democrație liberală” reprezintă referenții empirici ai oricărei discuții despre consolidarea democratică. În plan normativ, cele două categorii sunt, una pentru cealaltă, orizonturi normative: democrația electorală reprezintă orizontul de evitat pentru democrația liberală, iar aceasta – orizontul de atins pentru prima. Democrația avansată este orizontul pozitiv, de atins pentru ambele; în fine, autoritarismul constituie orizontul negativ, de evitat pentru ambele (Schedler 1997: 9-10).

Astfel, un prim sens conferit în literatură este acela de prevenire a colapsului democrației – prăbușirea democrației electorale sau chiar a democrației liberale și reinstaurarea autoritarismului. Cel de-al doilea se referă la prevenirea eroziunii democrației, respectiv situația în care o democrație liberală ar regresa către una electorală. Aceste două sensuri „negative” sunt cele preferate de Schedler, care consideră că discuția despre consolidarea democratică ar trebui să revină la conotația sa inițială, „negativă”.

Urmează alte două sensuri „pozitive”, preocupate de progresele democratice, de atingerea unui anumit stadiu superior în sens normativ față de cel de la începutul procesului. Primul este acela de dezvoltare a democrației: evoluția dinspre democrația electorală înspre democrația liberală. Celălalt se referă la fundamentarea democrației – evoluția dinspre democrația electorală sau democrația liberală către democrația avansată.

În fine, ultima accepțiune conferită termenului de consolidare democratică este una de organizare⁴ a democrației – în sensul instituirii regulilor și organizațiilor specifice democrației liberale. Aici, democrația liberală servește atât ca punct de pornire, cât și ca punct terminus. Este o abordare neutră în sens normativ, neimplicând scopuri normative, deși poate conduce la atingerea unor astfel de scopuri (Schedler 1997: 11).

Opțiunea autorului pentru sensurile „negative” se întemeiază pe convingerea sa că celelalte procese, la rândul lor importante din punct de vedere teoretic, pot fi abordate mai bine separat, prin utilizarea altor concepte. Pe această linie se poate urmări intensificarea cercetărilor asupra „calității democrației”, care acoperă procese ce interferă în mod cert cu unele sau altele dintre evoluțiile schițate mai sus. Fără a trasa delimitări rigide, se poate aprecia că pe măsură ce o mare parte din statele cuprinse în „cel de-al treilea val” își îmbunătățesc performanțele democratice, discuțiile despre consolidare vor fi (și într-o mare măsură, au fost) înlocuite tot mai mult de abordările în termenii calității democrației. Este, în fond, un proces similar celui prin care, în urmă cu mai bine de un deceniu, studiile asupra tranziției pierdeau teren în fața celor consacrate consolidării. Aceasta nu înseamnă, însă, că studiile asupra calității democrației le succed, în sens temporal, celor asupra consolidării: așa cum o sugerează o discriminare întemeiată pe interpretarea lui Schedler, este vorba de procese diferite, care se concretizează prin evoluții de naturi diferite, în plan instituțional, atitudinal, comportamental sau în alte contexte.

---

³ Este vorba de regimul nedemocratic contemporan, în sens larg, și nu într-un sens restrictiv, cum ar fi autoritarism *versus* totalitarism.

⁴ Perspectiva este subsumată „instituționalizării” democrației în versiunea anterioară (Schedler 1997: 11), în sensul în care se concentrează asupra regulilor democratice „micro” și „mezo”.

LUCRĂRI CITATE

- ANDERSON, Lisa (coord.) 1999a *Transitions to democracy*, Columbia University Press, New York.
- ANDERSON, Lisa 1999b „Introduction”, în Anderson 1999a.
- COLLIER, David și Steven LEVITSKY 1996 „Democracy ‘with adjectives’: conceptual innovation in comparative research”, Working Paper 230, Kellogg Institute for International Studies, University of Notre Dame.
- DOBRY, Michel 2000 „Les voies incertaines de la transitologie: choix stratégiques, séquences historiques, bifurcations et processus de *path dependence*”, *Revue française de science politique*, vol. 50, nr. 4-5.
- ELSTER, Jon și Rune SLAGSTAD 1988 *Constitutionalism and democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- GUILHOT, Nicolas și Philippe C. SCHMITTER 2000 „De la transition à la consolidation: une lecture rétrospective des *democratization studies*”, *Revue française de science politique*, vol. 50, nr. 4-5.
- HUNTINGTON, Samuel P. 1991. *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Oklahoma.
- HUNTINGTON, Samuel P. 1991/1992 „How countries democratize”, *Political Science Quarterly*, vol. 106, nr. 4.
- KARL, Terry Lynn 1990 „Dilemmas of democratization in Latin America”, *Comparative Politics*, vol. 23, nr. 1.
- KARL, Terry Lynn 2005 „From democracy to democratization and back: before *Transitions from Authoritarian Rule*”, Working Paper 45, Center on Democracy, Development, and the Rule of Law, Stanford Institute on International Studies.
- KARL, Terry Lynn și Philippe C. SCHMITTER 1991 „Modes of transition in Latin America, Southern and Eastern Europe”, *International Social Science Journal*, nr. 128.
- KITSCHELT, Herbert 1993 „Review: Comparative historical research and rational choice theory: the case of transitions to democracy”, *Theory and Society*, vol. 22, nr. 3.
- LINZ, Juan J. și Alfred STEPAN 1996 *Problems of democratic transitions and consolidation: southern Europe, South America, and post-communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & Londra.
- LIPSET, Seymour Martin 1959 „Some social requisites of democracy: economic development and political legitimacy”, *American Political Science Review*, vol. 53, nr. 1.
- LIPSET, Seymour Martin 1995 *The Encyclopedia of democracy*, Routledge, London.
- MUNCK, Gerardo L. 1994 „Democratic transitions in comparative perspective”, *Comparative Politics*, vol. 26, nr. 3.
- MUNCK, Gerardo L. 1996 „Disaggregating political regime: conceptual issues in the study of democratization”, Working Paper 228, Kellogg Institute for International Studies, University of Notre Dame.
- MUNCK, Gerardo L. 1997 „Bringing postcommunist societies into democratization studies”, *Slavic Review*, vol. 56, nr. 3.
- PASQUINO, Gianfranco 2002 *Curs de știință politică*, Ed. Institutul European, Iași.
- PRZEWORSKI, Adam 1988 „Democracy as a contingent outcome of conflicts”, în Elster și Slagstad 1988.
- PRZEWORSKI, Adam 1996 *Democrația și economia de piață: reformele politice și economice în Europa de Est și America Latină*, Ed. All, București.
- RUSTOW, Dankwart A. 1970 „Transitions to democracy: toward a dynamic model”, *Comparative Politics*, vol. 2, nr. 2.
- SCHEDLER, Andreas 1997 „Concepts of democratic consolidation”, lucrare pregătită spre susținere la reuniunea LASA (Latin American Studies Association), Guadalajara, Mexic, 17-19 aprilie 1997.
- SCHEDLER, Andreas 2002 „Ce este consolidarea democratică?”, *Revista română de științe politice*, vol. 2, nr. 1.
- SCHMITTER, Philippe C. 1995 „Consolidation”, în Lipset 1995.
- SCHMITTER, Philippe C. 1997 „Clarifying consolidation”, *Journal of Democracy*, vol. 8, nr. 2.
- SCHMITTER, Philippe C. și Terry Lynn Karl 1992 „The types of democracy emerging in Southern and Eastern Europe and South and Central America”, în Volten 1992.
- SHIN, Doh Chull 1994 „On the third wave of democratization: a synthesis and evaluation of recent research”, *World Politics*, vol. 47, nr. 1.

VOLTEN, Peter M. E. 1992 *Bound to change: consolidating democracy in East-Central Europe*, Institute for East-West Studies, New York.